

УДК 94(477):355.4

Військова організація та командування античних армій Північного Причорномор'я

К.М. КОЛЕСНИКОВ

Академія митної служби України, м. Дніпропетровськ, E-mail: konst_kolesnykov@mail.ru

Авторське резюме

Ця стаття присвячена опису, аналізу та узагальненню особливостей організації командних структур армій античних держав Північного Причорномор'я: Ольвії, Херсонесу, Боспору. Автор упевнений, що основою збройних сил цих держав було громадянське ополчення – вільні, економічно незалежні землевласники, наділені найширшим обсягом політичних і соціальних прав чоловіки – повноправні громадяни. Відповідно, контингенти ополченців очолювалися обраними народними зборами стратегами. Народ у разі потреби також затверджував командирів найманих загонів. У монархічному Боспорі поширилася практика залучення значної кількості найманих контингентів, що утримувалися за рахунок прибутків царської скарбниці та спеціального прямого податку. Командування боспорського війська лише на нижчих щаблях походило з полісних магістратур. Середній і вищий рівень «офіцерського корпусу» Боспору призначався монархом з числа земельної, чиновної і військової аристократії. Серед таких аристократичних родів були вихідці як з еллінського, так і з варварського середовищ. Наприклад, у римський період на Боспорі фіксується формування загонів катафрактої кінноти, зразком для якої слугували озброєння і тактика сарматської кочової знаті аспургіан, сіраків, аорсів тощо.

Ключові слова: тактика, античні армії, Північне Причорномор'я, військова організація, армійське командування, архонт, цар, намісник царства, політарх.

Military organization and army command of ancient armies of Northern Black Sea Region

K.M. KOLESNYKOV

Academy of customs service of Ukraine, Dnepropetrovsk, Ukraine,
E-mail: konst_kolesnykov@mail.ru**Abstract**

This article deal with the description, analysis and generalization of features organization of command structure of the army ancient states of the Northern Black Sea region: Olbia, Chersonese, Bosphorus. Author sure that the foundation of the armed forces of these states was a civil militia – free, economically independent landowners, endowed with the broadest volume of political and social rights men – full citizens. Accordingly, the assemblies of citizens were electing strategists, who led militia forces. In case of need the people also claimed commanders' mercenary troops. Bosphorus kings have attracted a significant number of hired troops that held by the royal treasury income and special direct tax. Bosphorus military command came from magistrates of polis only at the lower levels. Middle and higher level of «officer corps» of the Bosphorus were appointed by the monarch from among the landowners, officialdom and military aristocracy. For example, in the Roman period on the Bosphorus fixed formation units of cathafractarian cavalry. The weapons and tactics of the Sarmatian nomadic nobility (Aspurhianian, Sirak, Aorsy and more) were served as a model for Bosphorus cataphractarian horsemen.

Key words: tactic, ancient armies, Northern Black Sea region, military organization, army command, archon, king, governor of the kingdom, politarchos.

Постановка проблеми. У фахівців ніколи не виникало сумнівів, що організація, комплектування та управління військом завжди напряму залежить від соціально-економічного ладу та політичного режиму відповідних соціумів. Саме тому антикознавці вивчали ці питання в загальному контексті історії античних суспільств Північного Причорномор'я. Можна назвати низку імен дослідників, праці яких уже склали сучасну класику історіографічного жанру в цій царині: В. Д. Блаватський, Д. Веррі, Є. В. Черненко, А. М. Хазанов, О. В. Симо-

ненко, П. Коннолі, Б. Г. Петерс, М. В. Горелик, Ю. А. Виноградов, В. А. Горончаровський, М. Мілчарек, Дж. К. Андерсон тощо [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 13; 15; 16; 17; 18]. Тим не менш у деяких працях представлені нариси, безпосередньо присвячені зазначеній проблематиці. На нашу думку, погляди авторів на організацію військового командування в античних арміях Північного Понту в окремих аспектах ризиковані, подекуди занадто категоричні. Через це ми поставили собі за мету, спираючись на результати попередників, навести власний

нарис щодо структур військового командування з окремими коментарями.

Виклад основного матеріалу. Військове керівництво на перших етапах історії полісів Північного Причорномор'я збігалось з загальним проводом, належачи ватажкові перших поселенців (ойкісту¹) та його наступникам. Із розвитком й ускладненням владних інститутів еллінських громад Північного Понту виділяється окремий орган, відповідальний за військовий провід – колегія стратегів². Функції представників колегії були різноманітними – від матеріально-технічного і продовольчого забезпечення війська до безпосереднього керівництва під час бойових дій, поєднуючи, таким чином, завдання сучасного міністерства оборони та генерального штабу. В перші століття нашої ери в грецьких полісах посилюється військова роль найвищої міської колегії – колегії архонтів (ἀρχοντες); зокрема в Херсонесі перший архонт (πρωτος ἀρχων) – глава держави і головнокомандувач.

Окремими тактичними підрозділами полісних ополчень командували лохаги. Кожна шеренга у фаланзі мала свого командира і його заступника – старшого воїна («урага»⁴). Командир очолював шеренгу, бився в першому ряду; заступник замикав шеренгу, стежив за триманням строю та не допускав втечі бійців задніх рядів, як правило, – молодших, слабших фізично і гірше озброєних. Вищі командири обиралися народними зборами, нижчі могли обиратися самими воїками (як наприклад, це описував Ксенофонт в «Анабасісі») або призначатися стратегами і лохагами. У разі використання найманих загонів їх очолювали власні стратеги, призначені народом або узгоджені з міським керівництвом. На чолі загонів вершників стояли гіппархи (ἵππ-αρχος), проте з цим терміном на півночі Понту ми практично не стикаємось. Флот очолював виборний адмірал – навархом (ναύ-αρχος), якому підпорядковувалися капітани кораблів – трієрархи; ними ставали особи, які вклали гроші в будівництво чи утримання бойових кораблів (трієр). Утім, замість себе ці багатії могли найняти професійного капітана. Приміром, на Родосі трієрарх (громадянин, який надавав кошти на трієру) не зобов'язувався командувати тим кораблем, що його споряджав: для цього військовим командуванням призначався капітан – епіплой або навклер (ἐπιπλους ή ναυκλήρος).

На Боспорі громадянське ополчення будувалося за типовою схемою, проте вже перші монархи прагнули спиратися на найманців і союзників. Згідно з епіграфічними джерелами, можна спробувати реконструювати організаційно-командну структуру боспорської армії перших століть нашої ери, часів правління Тіберію Юлію. Верховним командувачем на Боспорі був цар: у римський період ніхто не скасовував моральні вимоги, висунуті ще

в добу еллінізму, відповідно до яких поняття «цар» і «воїн» мислилися нерозривними. Найвищим військовим рангом, на думку В. А. Горончаровського, був т. зв. намісник царства (ὁ ἐπὶ τῆς βασιλείας), неодноразово згадуваний в епіграфічних джерелах (КБН, № 36, 58, 628, 1051, 1134, 1249). Дослідник пропонує трактувати цю посаду «як позначення командування царським військом, можливо, в межах столиці і прилеглої області» [10, с. 18; 6, с. 151]. Втім, він забуває, що крім цієї посади в боспорських документах згадується «головний намісник царства» (ὁ πρωτος ἐπὶ τῆς βασιλείας), тобто фігура ще вища за рангом. Не слід забувати, що в списку членів релігійного союзу судновласників (фіасу навклерів), на який посиляється автор, урядовець цього рангу на ім'я Афінодор, син Селевка, пов'язаний не зі столицею Пантікапеєм, а з Горгіппією, містом, де власне і розташовувався згаданий фіас навклерів та була виставлена стела з його написом (КБН, № 1134). Між іншим, на Боспорі існував не один, а декілька царських намісників, що, на нашу думку, дозволяє бачити в них територіальних представників центральної влади, відповідальних за певні галузі царського господарства в межах розкиданого державою господарства домену⁵.

Наступним військовим рангом, на думку В. А. Горончаровського, був ранг територіального намісника або ж коменданта області – це так звані «намісник Горгіппії» (ἐπὶ τῆς Γοργιππείας), «намісник Феодосії» (ὁ ἐπὶ τῆς Θεοδοσίας), «начальник острова» (ἐπὶ τῆς νήσου)⁶, «начальник аспургіан» (ἐπὶ τῶν Ἀσπουργιανῶν)⁷, «пресбевт» (πρεσβεύσας) Танаїсу⁸. Якщо виходити з того, що Боспорське царство було поділене на територіальні округи – феодосійський, столичний (пантікапейський), фанагорійський («острів»), горгіппійський та окремі області аспургіан і Танаїсу, то заперечувати наявність військових повноважень у намісників цих округів недоцільно. Проте, епіграфічні пам'ятки, які зберегли назви згаданих посад, не містять жодного натяку на їхній військовий зміст, вони зовсім не визначають функціональне наповнення посад «намісників / начальників».

Нижчий щабель воїнської ієрархії займав хіліарх⁹ – це командир царської гвардії або ж крупний військовий чин, аналогічний римському трибунові. Начальниками чисельних збройних контингентів були неодноразово згадані в написах стратеги. Проте, знову ж таки, в елліністичний і римський час функції стратегів були щонайрізноманітнішими й нерідко виходили далеко за межі військової справи, включаючи в себе цілий спектр суто цивільних завдань. Вагомість цієї посади на Боспорі підтверджується виділенням в I ст. н. е. на пантікапейському некрополі для осіб, що її займали, спеціальної ділянки «Стратегон». Крім того, на

Боспорі знайдено дві присвяти часів правління Асандра і Котіса II, поставлені від імені осіб, які займали посаду наварха – командувача флотом.

Усі перелічені посади відносяться до найвищого командного рівня, точну картину ієрархії якого уявити, втім, важко. З написів відомі і менш значущі посади, наприклад, згаданий в одній пантікапейській епітафії II–I ст. до н. е. спірарх (σπῆραρχης) Гаттіан, син Аристократа (КБН, № 263). Цей термін означав командира піхотного підрозділу, що уподібнюється римському маніпулу (manipulus) – третій частині когорти (близько 500–600 солдат) [2, с. 1145], чисельністю близько 200 вояків¹⁰. Показово, що в 63 р. до н. е. Мітридат VI Євпатор набрав на Боспорі військо, яке складалося з 60-ти загонів по 600 чоловік у кожному. Можливо, саме з цього часу спіра / спейра (σπειρα), створена за римським стандартом, стала основою тактичного ладу боспорської армії.

Згідно з написами, існувала посада лохага (КБН, № 36, 1000, 1051, 1136, 1179, 1231, 1251а), функції якого не до кінця зрозумілі. В елліністичних арміях лохаги командували рядами, що склалися з 16 фалангітів, подвоєними рядами керували ділохи. В кожному лоху був командир напівряду (пентекостії, або гемілохіону) – гемілохит, два командири чвертьряду – еномотархи та замикаючий – ураг [11, с. 76]. У боспорському війську перших століть нашої ери лохаги, вірогідно, були командирами окремих невеликих загонів, підпорядкованих стратегам без яких-небудь проміжних інстанцій. Скоріш за все, постійної чисельності такі загони не мали: все залежало від кількості воїнів, що набиралися за територіально-адміністративним принципом.

Крім просто лохагів, написи згадують посаду лохага танаїтів (λοχαγός Ταναϊτῶν) – провідника ополченців, вірогідно, набраних із місцевого, негрецького населення Танаїсу (КБН, № 1251а). Аналогічною за змістом, скоріш за все, була посада стратега громадян (στρατηγός πολέων), так само згадувана в написах Танаїсу: це був провідник ополченців, набраних із представників еллінської громади міста (КБН, № 1237, 1256). Незрозумілою за змістом є одноразова згадка посади стратега тикандітів (στρατηγός Τυκανδεϊτῶν), яку обіймав Дама, син Гая (КБН, № 382). Ким були ці тикандіти невідомо, проте військовий характер посади безсумнівний: на надгробній стелі було зображено зверненого праворуч вершника, за спиною якого розвивався короткий плащ, на голові – шапка або шолом; перед конем зображено вояка в шоломі, який прямує до вершника, його фігура майже повністю закрыта великим овальним щитом (тюреосом).

Ще одна посада – тагматарх (ταγματάρχης) – відновлюється в горгіппійській посвяті сина

Селевка, який міг бути командиром військового, скоріш за все, кавалерійського загону. Хоча з тим саме успіхом у цьому написі може бути відновлена назва іншої посади – вже відомого нам політарха (КБН, № 1213). Ще дві згадки політархів, теперішнього і колишнього, містяться в пантікапейському написі аристоклітів (КБН, № 36). Це свідчення говорить про поширеність уряду політарха і, відповідно, елементів полісного самоврядування, в різних містах Боспору, а не лише у Фанагорії, автономія якої широковідома й достеменно підтверджується фактом її проголошення в 63 р. до н. е. римським полководцем Гнеєм Помпеем Великим.

У боспорських написах III–IV ст. н. е. тричі згадується посада принкіпса (πρίνκιψ) (КБН, № 35, 744, 811), з огляду на уривчастість їх змісту, визначити зміст функцій цього урядовця важко. Проте, грекомовна пантікапейська епітафія II ст. н. е. одного з командирів фракійського загону – Діза, сина Біфія, та його дружини Олени (КБН, № 666) дозволяє пов'язати цю посаду з військовою сферою. Надгробний напис повідомляє, що небіжчик займав посаду κεντυρίων 'ο κα πρίνκιψ σπειρας Θρακων, що перекладається як «центуріон та начальник загону (спейри) фракійців». Т. Моммзен у 1901 р. припустив, що спейра (σπειρα) цього напису – це V Фракійська когорта римського регулярного війська. В. А. Горончаровський¹¹ наполягає на тому, що фракійська спіра належала до складу боспорської, а не римської армії. Дослідник не розуміє, чому Діза не назвали просто спірархом, використавши для позначення його посади складну лексичну конструкцію. А крім того, досить скромний характер вапнякового надгробку не переконує його в тому, що це був воєначальник високого рангу. Не виключено, що κεντυρίων 'ο κα πρίνκιψ – це грецька калька з латинського centurion princeps, як іменували командира однієї з других за старшинством центурій у когорті, що носили назву центурії принципів. Назва ця могла бути запозичена на Боспорі ще в давні часи, коли в римській республіканській армії напередодні реформ Гая Марія існувало три категорії важкоозброєних воїнів – принципів, гастатів і триаріїв. Перші дві набиралися з молодих людей і займали перші лінії в бойовому строю, треті склалися з досвідчених ветеранів, що перебували в резерві. Згодом ці відмінності зникли, а залишилися тільки назви.

У даному випадку вказівка на статус центуріона дозволяє припускати, що боспорські підрозділи, створені за римським взірцем, дублювали відповідну організаційну структуру. Отже, можна думати, що в уже згаданих пантікапейських написах III–IV ст. н. е. назва цієї посади подається в скороченому, втім, зрозумілому варіанті – πρίνκιψ = πρίνκιπτος

– командир невеликого військового загону.

У пантікапейському написі царя Тіберія Юлія Дуптуна (КВН, № 67), який датується від IV до VI ст. н. е., згадується будівництво башти за епарха Ісгудія (ἐπαρχος) і комеса (κόμης) Опадина, завідувача пінакідою¹². Згадка в написі поряд з іменем царя лише двох вищих посадовців – епарха і комеса – може свідчити про примітивізацію структур управління – спрощення і скорочення державного апарату. Функціональне навантаження цих посад можна відновити тільки зіставляючи з пізньоримськими і ранньовізантійськими паралелями. Так, епарх – головний суддя в Константинополі, який відав також питаннями постачання міста, його безпеки, благоустрою, організації внутрішньої міської та зовнішньої торгівлі, проведенням святкувань і церемоній тощо. На Боспорі в умовах скорочення населення, охопленої сферою дії державних інститутів, багато функцій управління об'єднувалися в руках обмеженого числа урядовців, через що службові обов'язки епарха могли стати свого роду продовженням адміністративних і військових завдань, якими опікувався «намісник царства» (ὁ ἐπὶ τῆς βασιλείας).

У пізній Імперії посади просто комеса (або коміта) без якихось уточнень не існувало: були комеси-воєначальники, комеси-скарбники, комеси, які відали імператорськими стайнями, комеси, які завідували збиранням прибутків з державних і приватних маєтностей та їх експлуатацією¹³. У Римській імперії почесне звання comes (без додаткових пояснень) з'являється не раніше царювання Константина Великого. Фігура будь-якого візантійського комеса досить значна, щоб урядовця такого високого рівня відряджати у віддалений Боспор для вирішення місцевих питань, тим більше, що візантійську присутність на Боспорі протягом V ст. н. е. підтвердити джерелами досить важко. Тому цей посадовець царя Дуптуна з варварським ім'ям Опадин, вірогідніше за все, був місцевим боспорським магістратом. Можна припустити, отже, що на Боспорі комесам належав великий комплекс військових і фінансових функцій.

Як ми бачили з назв цілої низки військових командних посад, органічною частиною боспорського війська часів Тіберіїв Юліїв були мобілізовані на службу вільні громадяни. Їх контингент складався з військових поселенців та ополчення міст. В. Д. Блаватський припускав, що, як і в сарматському суспільстві, все вільне чоловіче населення Боспорського царства було пов'язане військовою службою [2, с. 141–142]. М. Мельчарек, також застосовуючи сарматські паралелі, визнає існування загальної військової повинності [18, р. 82–83]. Натомість В. А. Горончаровський у питанні про принципи комплектування армії відкидає прямі сарматські паралелі, оскільки Боспор і су-

сідні сарматські племена перебували на різних стадіях суспільного розвитку. Більш доцільним буде порівняння з Понтійським царством, державні інститути якого отримали на боспорських теренах подальший розвиток. На Понті лише частина чоловічого населення царства була пов'язана з його військовою організацією, причому озброєння воїна загалом залежало від рівня його добробуту [6, с. 155].

Частина постійного війська була розсіяна по гарнізонах міст і фортець, вірогідно, підпорядковуючись намісникам відповідних округів. Ці гарнізони комплектувалися як із найманців, так із військових поселенців. Останні масово набиралися до діючої армії в разі розгортання масштабних військових дій. Військові поселенці – це привілейована частина місцевого сільського населення або сусідніх варварських племен. В останньому випадку їх розміщали у відновлених або наново збудованих фортецях та наділяли прилеглими земельними угіддями, розмежованими на окремі ділянки. Подібна практика широко використовувалась в елліністичних державах, забезпечуючи їм відчутний воєнний потенціал, і часто супроводжувалась скасуванням на певний період податків з урожаю і плодів землі. Можливо, поселенці отримували також зброю та інше військове спорядження. В свою чергу вони були зобов'язані нести сторожову службу, тримати під контролем шляхи, брати участь у придушенні внутрішніх виступів та відбитті нападів іззовні. Постійних витрат зі скарбниці такі військові формування не вимагали. Безперечно, під час війни їх бійці могли отримувати мінімальне грошове утримання, розраховувати на подарунки, грошові роздачі та частку у здобичі. Таким чином, військові поселення, створені в прикордонних районах на напрямках можливих ворожих вторгнень, звільняли боспорських царів від необхідності тримати тут велику армію прикриття. В умовах розширення полісного самоврядування за Мітридата Євпатора та Октавіана Августа громадянське ополчення знову почало відігравати більш значущу роль. За підрахунками фахівців, виходячи із загальної кількості міських мешканців близько 80–90 тис., боспорські міста в разі потреби могли виставити не менше 14 тис. кінних і піших бійців [10, с. 27]¹⁴. Командування загонами ополчення громадян могло здійснюватися як призначеними царями стратегами, так і виборними міськими посадовцями – політархами (πολιτάρχης)¹⁵. З огляду на наявні боспорські написи військовий характер посади політарха не підлягає сумнівам. Так, у фанагорійському написі 179 р. н. е. йдеться про встановлення Агафусом статуї своєму батькові Агафусу, сину Сакла, який дуже добре керував канцелярією, а згодом став «доблесним політархом і найкращим лохагом» (КВН, № 1000). Напис супроводжується двома рельєфами на лицьовому й

одним на зворотному боках стели: поряд із зображенням заупокійної трапези рельєфи показують двох вершників, що скачуть назустріч один одному, вершники одягнені в підперезані каптани і плащі, що розвиваються по вітру; озброєння складається з гориту та списів. Про поширеність військового призову серед вільних громадян Боспору говорить чимала кількість епітафій і надгробних рельєфів, з яких можна зрозуміти, що поховані загиблі воїни не були професійними військовими, а завжди мали якийсь цивільний фах чи заняття.

В умовах мирного життя придатні до військової служби громадяни боспорських міст могли бути зорганізовані в рамках фіасів (релігійно-професійних союзів), частина яких перебувала під покровительством вельмож царського двору чи навіть самих царів і, можливо, носила сакральньо-військовий характер. Принаймні вони відрізнялися від аналогічних об'єднань грецьких міст у складі Римської імперії тим, що до них входили лише чоловіки. М. І. Ростовцев висунув гіпотезу, що боспорські фіаси та синоди являли собою «планомірну організацію, метою якої було об'єднання здатного носити зброю населення міст у державні колегії військово-релігійного характеру. Цим вирішувалося завдання створити згуртовані кадри захисників держави проти небезпек поглинання варварськими елементами, що

насувалася. Одночасно в цих організаціях юнацтво підготовлювалося до майбутньої військової й адміністративної кар'єри»; встановлення тісного зв'язку фіасів з військовою сферою сталося за Савромата I [14, № 3, с. 201]. На нашу думку, далеко не за всіма релігійними союзами можна визнавати сакральньо-воєнну природу, хоча В. В. Шкрупіл, проаналізувавши 25 пантікапейських надгробків фіаситів – членів таких союзів, підкреслював військовий характер об'єднань, до яких належали ці небіжчики [6, с. 159–160].

Висновки. Таким чином, слід констатувати функціонування в античних державах Північного Причорномор'я розгалуженої системи військових чинів, залежних або від міських громад, або від царів, що в повній мірі відповідало наявним структурам війська та завданням, що поставали перед нею.

Прийняті скорочення

IOSPE	Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini: Graecae et Latinae / Ed. B. Latyshev. – Ed. II. – Petropoli : Acad. Sci. Petropol., 1916. – Vol. I
КБН	Корпус боспорських написів

ПРИМІТКИ:

¹ Οικιστής – засновник міста, керівник колонії, якому доручалося виведення переселенців й облаштування нового поселення; обирався самими переселенцями або народними зборами метрополії; нерідко функції ойкіста були спадковими.

² Стратег (στρατηγός) – у Стародавній Греції провідник громадянського ополчення або війська, найнятого містом. В елліністичну і римську епохи в міських громадах і територіальних державах стратеги – магістрати, які реалізовували широкий набір функцій: підтримання правопорядку, управління фінансами, організація постачання, збирання мита, прикордонний нагляд і запобігання контрабанді. У візантійський час стратеги – намісники феми.

Оцінюючи виконання кимось функцій стратегів, ольвійські декрети, приміром, неодноразово використовують вираз *υπηρεσία στρατηγίας* (IOSPE, I², 94, 107, 120), що може бути перекладено як «служіння (вслування під проводом когось) стратегом».

³ Лохар (λοχαγός) – командир загону (лоха); центуріон. Лох – підрозділ грецьких армій, чисельність якого варіювалась у різних державах протягом століть; традиційно пов'язується з основною тактичною одиницею фаланги та уподібнюється сучасній роті, інколи – батальйону; в арміях елліністичного Сходу лох – шеренга у фаланзі.

⁴ Ураг (οὐρ-ἄγρος) – командир бійців позаду, начальник ар'єргарду або крайнього загону, від οὐρά, οὐρή – хвіст; ар'єргард (війська).

⁵ З інших точок зору на цю посаду відзначимо наступні: намісник європейської частини царства (В.В. Латишев); правитель царської резиденції (С. А. Жебелєв); найближчий помічник царя І (В.Ф. Гайдукевич); управляючий царським майном (А. І. Болтунова); управляючий царськими земельними володіннями на європейському й азійському Боспорі (С. Ю. Саприкін); довірена особа царя для виконання особливо важливих доручень у різних частинах царства (Т. Н. Кніпович, В. Ф. Гайдукевич).

⁶ Ця посада, скоріш за все, означала начальника фортець Фонталівського півострова, що в давнину дійсно був островом.

⁷ Область розселення аспургіан, вірогідно, вихідців із сарматського середовища, охоплювала землі від Таманського півострова до району сучасного Новоросійська.

⁸ Віддалений портовий Танаїс у гирлі Дону (Танаїсу) перебував у складі Боспору на особливих правах. У місті існувала не одна, а декілька общин городян, на чолі однієї – грецької – стояв еллінарх, на чолі другої – варварської – архонт танаїтів, центральна влада була представлена спеціальним царським послом – пресбевтом. В. А. Горончаровський розглядає посаду посла – пресбевта в значенні, близькому до поняття римського «легату» часів Імперії, що означало самостійного намісника або воєначальника [10, с. 18].

⁹ Хіліарх (χελίαρχος, χίλι-αρχος від χίλιοι – тисяча та ἄρχων – владитель, начальник) – тисячник, посада, пов'язана за походженням із керівництвом полісним ополченням; згодом уподібнювалася римському *tribunus militum*. Для перших століть нашої ери не варто дослівно розуміти сенс посади, нібито це командир однієї тисячі воїнів, тобто підрозділу аналогічного римській міліарній (тисячній) когорті.

¹⁰ В арміях наступників Александра Македонського існувала тактична одиниця з 256 чоловік, що називалася синтагма, або спейра, яка в свою чергу поділялась на чотири тетрархії, кожна з яких складалася з чотирьох ложів; можливо чотири спейри формували тактичну одиницю більш високого рівня (хіліархію?), а чотири таких частини – стратегію під командуванням стратега. Таку саме кількість воїнів-фалангітів для синтагми (спейри) рекомендує в своїй теоретичній тактиці Асклепідот [11, с. 69, 76–77]. У Полібія цей термін нерідко використовується для позначення римського маніпулу – найдрібнішої тактичної одиниці легіону, що нараховувала 140 чоловік. В. А. Горончаровський, посилаючись на В. Д. Блаватського [2, с. 148], твердить, що у подальшому термін нерідко застосовувався для означення когорти та уподібнює спіру загону з 600 воїнів, рівного за чисельністю саме римській когорті в складі трьох маніпулів, кожен з яких включав дві центурії (сотні). Тому він розглядає спіру як основну тактичну одиницю боспорської армії, нібито створену римськими перебіжчиками за зразком легіонної когорти для війська Мітрідата Євпатора [10, с. 19; 6, с. 154–155].

¹¹ Дослідник спирається на напис, наведений Ю. Г. Виноградовим, в якому перелічуються етапи воїнської кар'єри чоловіка з оточення Савромата I, який певний час командував фракійською спейрою [10, с. 23].

¹² Під завідуванням пінакідою (ἐπὶ τῆς πίνακίδος), як правило, розуміють керівництво особистою канцелярією царя.

¹³ Коміт (лат. comes – «супутник», грец. κόμης) – у пізньоімператорську добу – вищий сановник (граф, пор.: франц. comte, англ. count): comes thesaurorum – головний скарбник, comes sacri stabuli – начальник імператорських стаєнь, comes Aegypti – імператорський намісник Єгипту, comes rei militaris – один з вищих військових чинів, comitis sacrarum largitionum – вищий чиновник Римської імперії, який відповідав за збирання податків тощо.

¹⁴ С. Д. Крижицький і О. М. Щеглов, виходячи з аналізу зернового потенціалу античних держав Північного Причорномор'я, нараховують 90–100 тис. вільного населення [12, с. 46–56], а це дає 15–16 тис. воїнів, що принципово картину не змінює.

¹⁵ Πολιτ-άρχης = πολιάρχος – правитель, начальник міста.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Андерсон Дж. К. Древнегреческая конница / Пер. с англ. М. Н. Серафимова. – СПб. Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2006. – 224 с. + [40 с.] ил. – (Серия «Res militaris»).
2. Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья [Текст] / В. Д. Блаватский. – М.: Наука, 1954. – 232 с.
3. Вейсман А. Д. Греческо-русский словарь : издание пятое. – СПб. : Издание автора, 1899. – 1371 с.
4. Виноградов Ю. А. «Там закололся Митридат...»: Военная история Боспора Киммерийского в доримскую эпоху (VI–I вв. до н. э.) [Текст] / Ю. А. Виноградов. – СПб. : Петербургское Востоковедение; М. : Филоматис, 2004. – 208 с. – (Серия «Militaria Antiqua», IV).
5. Виноградов Ю. А. Счастливый город в войне. Военная история Ольвии Понтийской (VI в. до н. э. – IV в. н. э.) [Текст] / Ю. А. Виноградов. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2006. – 254 с. – (Серия «Militaria Antiqua», IX).
6. Виноградов Ю. А., Горончаровский В. А. Военная история и военное дело Боспора Киммерийского (VI в. до н. э. – середина III в. н. э.) [Текст] / Ю. А. Виноградов, В. А. Горончаровский. – СПб. : Фак-т филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2009. – 350 с. – (Серия «Historia Militaris»).
7. Вэрри Д. Войны античности от греко-персидских войн до падения Рима: Иллюстрированная история: Пер. с англ. [Текст] / Д. Вэрри. – М. : Эксмо, 2004. – 224 с.
8. Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. – М. ; Л. : Изд. АН СССР, 1949. – 623 с.
9. Горелик М. В. Оружие Древнего Востока (IV тысячелетие – IV в. до н. э.). – М. : Наука, 1993. – 349 с.
10. Горончаровский В. А. Между Империей и варварами: военное дело Боспора римского времени [Текст] / В. А. Горончаровский. – СПб. : Петербургское Востоковедение; М. : Филоматис, 2003. – 224 с. – (Серия «Militaria Antiqua», II).
11. Коннолли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории / Пер. с англ. С. Лопуховой, А. Хромовой. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 320 с.
12. Крижицький С. Д., Щеглов О. М. Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я // Археологія. – 1991. – № 1. – С. 46–56.
13. Петерс Б. Г. Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья [Текст] / Б. Г. Петерс. – М. : Наука, 1982. – 209 с.
14. Ростовцев М. И. Государство и культура Боспорского царства // Вестник древней истории. (Глава VI. Из II т. Исследования по истории Скифии и Боспорского царства). 1989. – № 2. – С. 182–197; № 3. – С. 184–203.
15. Симоненко А. В. Сарматские всадники Северного Причерноморья [Текст] / А. В. Симоненко. – СПб. : Фак-т филологии и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2010. – 328 с. – (Серия «Historia Militaris»).
16. Хазанов А. М. Военное дело сарматов [Текст] / А. М. Хазанов. – М. : Мысль, 1971. – 169 с.

17. Черненко Е. В. Влияние военного дела скифов на военное дело античных колоний Северного Причерноморья [Текст] / Е. В. Черненко // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. – Тбилиси, 1979. – С. 181–197.
18. Mielczarek M. The Army of the Bosporan Kingdom. – Lodz, 1999.

Стаття надійшла до редакції 09.06.2015

REFERENCES:

1. Anderson J. K. Drevnegrecheskaja konnitsa (Ancient Greek horsemanship). St. Petersburg, 2004. 224 p.
2. Blavatskiy, V. D. Ocherki voennogo dela v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomorja (Essays on military affairs in the antique states of the Northern Black Sea region). Moscow, 1954. 232 p.
3. Veysman A. Grechesko-russkij slovar' (Greek-Russian dictionary). St. Petersburg, 1899. 1371 p.
4. Vinogradov, Yu. A. «Tam zakololsya Mitridat...»: Voennaya istoria Bospora Kimmerijskogo v dorimskuyu epochu (VI–I vv. do n. e.) («There Mithridates stabbed himself ...»: Military history of Cimmerian Bosphorus in the Pre-Roman era (VI–I centuries BC)). Moscow; St. Petersburg, 2004. 208 p.
5. Vinogradov, Yu. A. Schastlivyj gorod v vojne: Voennaya istoria Olvii Pontijskoj (VI v. do n. e. – IV v. n. e.) (Happy Town in the war. Military History Pontic Olbia (VI centuries BC – IV centuries AD)). St. Petersburg, 2006. 254 p.
6. Vinogradov Yu. A., Goroncharovskij V. A. Voennaya istoria i voennoe delo Bospora Kimmerijskogo (VI v. do n. e. – seredina III v. n. e.) (Military history and Military Skills of Cimmerian Bosphorus (VI centuries BC – the middle of the III centuries AD)). St. Petersburg, 2009. 350 p.
7. Verry D. Vojny antichnosti ot greko-persidskich do padenija Rima: Illustrirovannaja istoria (War of antiquity of the Greco-Persian Wars to the Fall of Rome: An Illustrated History). Moscow, 2004. 224 p.
8. Gajdukevich V. F. Bosporskoe tsarstvo (The Bosphorus Kingdom). Moscow; Leningrad, 1949. 623 p.
9. Gorelik M. V. Oruzhie drevnego Vostoka (4000–400 BC) (The weapons of Ancient East). Moscow, 1993. 349 p.
10. Goroncharovskij, V. A. Mezhdru Imperiej i varvarami: voennaya delo Bospora Kimmerijskogo rimskogo vremeni (Between Imperia and the Barbarians: Military Skills of the Bosphorus to the Roman period). Moscow; St. Petersburg, 2003. 224 p.
11. Konnoly P. Gretsia i Rim. Entsiklopedija voennoj istorii (Greece and Rome. Encyclopedia of military history). Moscow, 2000. 320 p.
12. Kryzhytskij S., Szcheglov O. Pro zernovyj potentsial antychnykh derzhav Pivnichnogo Prichernomorja (About grain potential of the ancient states of Black Sea Region) // *Archeologia*, 1991, no 1, p. 46–56.
13. Peters, B. G. Morskoe delo v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomorja (Marine in the antique states of the Northern Black Sea). Moscow, 1982, 209 p.
14. Rostovtsev M. Gosudarstvo i kultura Bosporskogo tsarstva (State and culture of the Bosphorus kingdom) // *Vestnik drevnej istorii*, 1989, no 2, p. 182–197, no 3, p. 184–203.
15. Simonenko A. V. Sarmatskie vsadniki Severnogo Prichernomorja (Sarmatian horsemen of the Northern Black Sea coast). St. Petersburg, 2010. 328 p.
16. Khzanov A. M. Voennoe delo sarmatov (Military Skills of Sarmatians). Moscow, 1971. 169 p.
17. Chernenko E. V. Vlijanie voennogo dela skifov na voennoe delo antichnykh kolonij Severnogo Prichernomorja (Influence of military affairs in the Military Skills of the Scythians of ancient colonies of Northern Black Sea Coast) // *Problemy grecheskoj kolonizatsii Severnogo i Vostochnogo Prichernomorja*. Tbilisi, 1979. pp. 181–197.
18. Mielczarek M. The Army of the Bosporan Kingdom. – Lodz, 1999.

Колесников Костянтин Миколайович – доктор історичних наук, доцент
Академія митної служби України
Адреса: 49000, м. Дніпропетровськ, вул. Рогальова, 8
E-mail: konst_kolesnykov@mail.ru

Kolesnykov Kostyantyn Mykolajovych – doctor of historical sciences, associate professor
Academy of customs service of Ukraine
Address: 8, Rogal'ova Str., Dnipropetrovsk, 49000, Ukraine
E-mail: konst_kolesnykov@mail.ru